

İBN KEMÂL PAŞA’NIN ARAP DİLİNDEKİ ÇALIŞMALARI*

Reşid ‘Abdurrahmân el-‘UBEYDÎ
Çev.: Dr. Ahmet Yüksel**

ÖZET

Bu makalede Osmanlı Devletinin yetiştirdiği seçkin şahsiyetlerden biri olan İbn Kemâl’in Arap Dili alanındaki çalışmaları ele alınmaktadır. Önce onun diğer bilim dallarındaki çalışmalarından kısaca söz edilmiş, sonra Arap Dili’ndeki çalışmalarına geçilmiştir. Bu bağlamda, dildeki lahn ve hata meseleleri, ta’rîb ve ta’cîm meseleleri, edatlar ve anlam harfleri ile ilgili değişik lügavî tahkikleri, belâgat ve kısımları ile ilgili çalışmalarından ayrıntılı olarak söz edilmiş, sonra onun *et-Tenbih ‘alâ Ğalati’l-Câhil ve’n-Nebîh ve Ehemmiyyetüh* adlı eseri üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. İbn Kemâl’in, kendisinden sonra gelen dilcilere etkileri de ele alınmış, bunu izah sadedinde, onun *et-Tenbih* adlı eseri ile İbn Bâlî’nin *Hayru’l-Kelâm fî’t-Tekassî ‘an Aġlâtî’l-‘Avâm* adlı eseri arasında bazı karşılaştırmalar yapılmıştır. Makalede İbn Kemâl’in kaynaklarından da söz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 1. İbn Kemâl 2. *et-Tenbih ‘alâ Ğalati’l-Câhil ve’n-Nebîh ve Ehemmiyyetüh*

THE ARABIC WORKS OF IBN KEMAL IN THE ARABIC LANGUAGE"

ABSTRACT

This article examines the Arabic works of SheikhuIslam İbn Kemal who was a distinguished scholar and lived in the time of Ottoman Empire. It briefly deals with his general works, later it focuses on his works related to Arabic language in detail. In this context, it analyses some linguistic subjects such as foreign words in the Arabic language, language mistakes, propositions, literal arts and their kinds. In addition, it broadly evaluates his book called *at-Tanbih ‘alâ Ğalati’l-Câhil ve’n-Nebîh ve Ehemmiyyetüh*. It also shows his influences on linguistics who came after him. In order to show his influences on later linguistic scholars, it was made some comparisons between *at-Tanbih* belonged him and *Hayru’l-Kelâm fî’t-Tekassî ‘an Aġlâtî’l-‘Avâm* belonged to İbn Bali. It also presents the resources used by İbn Kemal.

Key Words: 1. İbn Kemâl 2. *at-Tanbih ‘alâ Ğalati’l-Câhil ve’n-Nebîh ve Ehemmiyyetüh*

* Çevirisini yaptığımız bu makale, “Cuhûdü İbn Kemâl Bâşâ fî’l-Lüġati’l-‘Arabiyye” başlığıyla *Mecelletü Mecma’i’l-‘İlmiyyi’l-‘Irâkî* dergisinde (c. 38, sy. 1, (1407/1987), s. 270-289) yer almıştır. Dipnotlar, önce yazar sonra eser ismi esasına göre düzenlenmiş, şahıslara ait ölüm tarihlerinin milâdî kısımları tarafımızdan ilâve edilmiş, ayrıca kitap, risâle ve tahkiklerin yayın durumu ile ilgili bazı bilgiler makalenin metin kısmında geçmesine rağmen, çeviride * işareti ile dipnota alınmıştır. Makalenin Türkçe ve İngilizce özeti tarafımızdan ilave edilmiştir.

** O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Öğretim Üyesi. ayukssel@omu.edu.tr

Giriş

1969 yılında Bağdat Üniversitesi'nin eğitim-öğretim için üç yıllığına Suûdî Arabistan'a gönderdiği öğretim üyelerinden biri de ben idim. Mekke-i Mükerreme'deki Külliyyetü's-Şeria ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye'de nahiv ve filoloji (fıkhu'l-lüğa) dersleri veriyordum. Kendimi, insanların rûhen arzuladığı, araştırmacıların, köklü Arap ve İslâm kültürüyle ilgilenenlerin özlemini çektiği bir yerde buldum. Mekke-i Mükerreme, doğusu ve batısıyla sadece yeryüzündeki Müslümanların kiblesi değil, aynı zamanda İslâm düşüncesi hazinelerini, edip ve âlimlerin ortaya koyduğu kültürel, fikrî ve ilmi eserleri ile çok köklü büyük bir kütüphane olan Mekke Harem-i Şerîf kütüphanesinde bulunan çeşitli ilim ve sanat dallarına ait Arapça el yazmalarını inceleyen âlim ve fikir önderlerinin de kiblesidir.

Bu kütüphanenin salonlarında dolaşarak, el yazması eserlerinden seçmeler yaparak, büyük eserleri inceleyerek, değişik kitap ve mecmûaları okuyarak uzun vakitler geçirdim. Kütüphanenin dikkatimi çeken ve ilgimi uyandıran yönü, burada hoşunuza giden veya ilmi önemi haiz olduğunu düşündüğünüz bir el yazmasının bir veya iki nüshasını bulmanızın yanı sıra, bazen ilmi, fikrî veya edebî önemi haiz tek bir makale veya kitabın onlarca nüshasını bulabilmenizdir.

Kütüphanenin, eserlerine, risâlelerine ve tahkiklerine önem verdiği mütekaddimün alimlerden dikkatimi çeken en önemli şahıs ise Osmanlı Devletinin yetiştirdiği ve hicrî onuncu asrın en güzide şahsiyetlerinden biri olan Ahmed b. Kemâl Paşa (ö. 940/1533) idi. İbn Kemâl, Türk bölgelerinde, gerek halk ve gerekse önde gelen yazar-çizer takımından, eserlerinde Arapça'yı kullananların dillerinde garip bir bozulmanın görüldüğü bir dönemde¹ yetişmiş olup Arap dili alanında önemli katkıları olan Müslüman Türk âlimlerinden biridir.

Bu zat, dilin selâmeti, bozulma, dil sürçmeleri, hata, dil yanlışları (lahn) ve dilin uyduruk kelimelerden (tevlîd) korunması konusunda çok hırslı idi.

Ben burada bu büyük âlimin yetişmesinden, çocukluğundan yetişkinlik dönemine, öğrencilik ve ders alma döneminden hocalık ve şeyhülislamlık dönemine, okuma ve araştırma döneminden yazma ve eser verme dönemine, önde gelen alimlerden nakil ve onları taklit döneminden ilmi temâyüzü, şahsiyetinin belirginleşmesi ve çağdaşı olan alimler içerisinde onun yöntem ve fikirlerinin öne çıkmasına kadar ki serüveninden bahsetmek istemiyorum.

Bir defa soylu bir aileden geliyor olması onun için başlı başına önemli bir özelliktir. Babası o dönemde Osmanlı saltanatına yakın

¹ Dergi: Bu konu çelişkilidir. Çünkü yazar makalesinin sonunda bu görüşüyle çelişen ifadeler sarf etmektedir. Bkz. Bu makale s. 15.

olan şahsiyetlerden biriydi.² Kendisi ilme karşı alaka göstermeden, hiçbir fikrî çaba ve gayret sarf etmeksizin zengin ailesinin gözetiminde de yaşayabilirdi. Fakat o, böylesi bir hayata aslâ râzı olmadı. Onun bitmek tükenmek bilmeyen gayreti, kendisini ailesinin içerisinde bulunduğu konumdan farklı bir insan olarak yaşamaya sevk ediyordu. O, ilim ve mârifet konularında hatırı sayılan, Arap Dili'nin değerini koruyan ve içerisinde Arapça kelimelerin konuşulduğu dillerin - her ne kadar bu diller Arapça değil, halkı başka bir dili konuşuyor ve Kur'ân lûgatından başka bir dille iletişim kuruyorlarsa da- fesahatini muhafaza eden insanlardan biri olmak istiyordu.

Bütün bunlar, nesiller boyunca bu dilin devamı ve hayatîyetinde önemli katkıları olmuş büyük şahsiyetlerden biri olması için bu gayretli genci Arap dili ve edebiyatına ve onun kültürüne yönelmeye sevk ediyordu.

Büyük üstadı Molla Lûtfî'nin saltanat sarayında güler yüzle karşılandığını gördüğünde İbn Kemâl önemli bir gerçeğin farkına varır: Bir keresinde Molla Lûtfî içeri girdiğinde orada bulunan herkes ona saygı ve hürmetinden dolayı ayağa kalkar. O zaman daha genç bir çocuk olan İbn Kemâl içeridekilerden birine bu gelen şahsın kim olduğunu sorar ve kendisine onun Lûtfî Efendi³ olduğu cevabı verilir. Konuştuğu şahıs, İbn Kemâl'e hayatındaki önemli bir bilgiyi de ifade eder. O da şudur: "Osmanlı Devletinde âlimlerin sultanlar ve emirler nezdinde çok büyük bir yeri vardır." Bu söz, bu gayretli gencin zihninde yerini bulur ve onu öylesine etkiler ki büyük bir istek ve samimiyetle bu mertebeye ulaşmak ve müşahhas olarak hissettiği, değerini aklı, hissi ve zevkiyle idrak ettiği bu konuma yükselmek için kendi dönemindeki âlimlerden, özellikle de Molla Lûtfî'den ders alması konusunda yardımını istemek üzere babasına başvurur. Babasına, sadece bir müddet okuma, öğrenme ve ezberlemeden sonra pek çok ilim ve sanat dalında âdeta bir ayaklı kütüphane olacak olan oğlunun isteğine cevap verip ona gerekli ortamı hazırlamakla yetinmek kalıyordu. İbn Kemâl'in, Molla Lûtfî, Kastallânî, Hatîpzâde, Ma'rûfzâde ve değişik ilim dallarındaki diğer Türk alimlerin dersine devam etmesi onu pek çok ilim dalında yetkin hâle getirdi. Ayrıca kendi ana dili ile din ve hukuk, Kur'ân, hadis, edebiyat, lûgat, nahiv, belagat, tıp ve bütün bilim ve sanat dallarındaki çalışmalarının dili Arapça'ya olan ilgi ve uğraşının yanında Farsça ve Rumca gibi birkaç dili de iyi derecede öğrendi.

² Bkz. Necmüddin Muhammed b. Muhammed el-Ğazî (ö. 1061/1651), *el-Kevâkibü's-Sâire fî A'yânî'l-Mietî'l-Âşire*, II, 107; İsmâ'il Bâşâ el-Bağdâdî (ö. 1920), *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 141.

³ Bkz. Mecelletü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, sy. V, yıl, 1393/1973, s. 311.

Onun hayatındaki temâyüzü sadece Arapça’nın tarihi ve edebiyatındaki aydınlatıcı yönleri ile sınırlı kalmadı, devlet içersinde müderrislik, kadılık, müftülük gibi bir çok ilmi ve idârî makama da tayin edildi. En sonunda kendisine “Şeyhülislam” ünvanı verildi.

Hizmetlerle dolu hayatı boyunca değişik ilim dallarında eserler verdi. Daha öncekilerin kitapları ile ilgili olarak eleştiri, istidrâk, ta’kib, tahkik, şerh, ta’lik, tashih, mütekaddimûn müslüman alimler veya kendi döneminde, ülkesinde yaşayan bazı âlimlerin görüş ve düşüncelerinde ortaya çıkan yanlışları düzeltme konusunda hiçbir gayreti esirgemedi. Örneğin Zemahşerî (ö. 538/1143)’nin *el-Keşşâf*’ına ta’liki, İbn Sînâ’nın *Kitâbü’l-İşârât*’ına Tûsî’nin yazmış olduğu şerhe yaptığı ta’lik, et-Teftâzânî’nin *et-Telvîh* adlı kitabına yaptığı hâşiye, Sağânî (ö. 650/1252)’nin *Meşârükü’l-Envâr*’ı, Beğavî’nin *Mesâbihu’s-Sünne*’si, Merğînânî’nin *el-Hidâye* ve İbnü’l-Fârid’in *el-Kasidetü’l-Hamriyye*’sine yaptığı şerhler ve diğer çalışmaları gibi. Burada isimlerini sayarak konuyu fazla uzatmak istemiyorum. Çünkü, onun eserlerinin sayısı yüzü aşmış, kitap ve risâle olarak takriben yüz kırka ulaşmıştır. Biz burada genel olarak çeşitli ilim dallarında verdiği eserlerin en tanınmışlarına kısaca deyinacağız.

I-İbn Kemâl’in Tahkik Çalışmaları

İbn Kemâl Paşa en çok lûgat alanında, fikrî konularda, nakil ve akılla ilgili meselelerde bazı mütekaddimûn alimlere bile çok zor gelen veya kendi aralarında ihtilafa düştükleri çok ince meselelere vukûfu ile temâyüz etmişti.⁴ Örneğin “*Tahkiku Ma’nâ «Kâde»*” adlı risâlesi bunlardan biridir. Bu risâle bazı el yazma nüshalarda “*Tahkiku Vad’i «Kâde»*” şeklinde geçer.⁵ İbn Kemâl bu risâlede ك ك kelimesinin Kur’ân’da, şiirde ve nesirdeki kullanımları hakkında nahivciler arasındaki görüş ayrılıklarına dikkat çeker. Bunlarla ilgili olarak, mütekaddimûn alimlerin eserlerinden ve tefsir kitaplarından kaynaklar göstererek, fasih Arap kelimadan deliller getirir.

Onun bu tür risâlelerinden biri de “*Tahkiku Ma’nâ’l-Eysi ve’l-Leys*” adlı risâlesidir. Mekke Harem-i Şerif Kütüphanesinde bu risâlenin nüshaları mevcuttur. İbn Kemâl’in “*Risâletü Tahkiki Mekâleti’l-Kâilîne bi’l-Hâl*” adlı bir başka risâlesinin aynı kütüphanede nüshala-

⁴ eş-Şeyh ‘Abdülkâdir el-Keylânî Kütüphanesinde tahkik risâlelerinden oluşan bir mecmua vardır. Bkz. mc.1419, 1423, 1442, 1447, 1448, 1500.

⁵ Bu risâle 1393/1973 yılında Bağdat’ta beş cildi yayınlanmış olan Külliyyetü’d-Dirâsâtü’l-İslâmiyye dergisinin beşinci sayısında yayınlandı.* Not: İbn Kemâl’in bu risâlesi ayrıca Muhammed Hüseyin Ebû’l-Futûh tahkiki ile “*Selâsü Resâ’il fi’l-Lûga*” içerisinde 1993 yılında Mektebetü Lübnân tarafından Beyrut’ta neşredilmiştir (s. 117-159). Eserde yine İbn Kemal’e ait iki risâlenin daha tahkikli neşri vardır. Bunlar ise “el-Fark beyne min et-Teb’idiyye ve min et-Tebyiniyye” (s. 117-159) ile “*Risâle fi Beyâni Mâ İzâ Kâne Sâhibü ‘İlmi’l-Me’ânî Yüşârikü’l-Lûgaviyye ‘an Müfredati’l-Elfâz*” (s. 161-195) başlıklı risâlelerdir. (Çev.)

rı vardır.⁶ Şehitlerin diri olduğunu bildiren âyetin tahkikini yaptığı bir risâle, “*Tahkiku’l-Mizân*” risâlesi, “*Tahkiku’l-Mu’cize li’l-Enbiyâi (a.s.)*” risâlesi, “*Tahkiku Hakikati’l-Cism*” ve “*Tahkiku’l-Müşâkele*” risâleleri de yine İbn Kemâl’e ait risâlelerdir.

II-Ta’lik ve Hâşiye Çalışmaları

İbn Kemâl Paşa tefsir, akâid, felsefe, mantık ve cedel kitaplarında açıklayıcı ta’lik ve hâşiyelerinin yapılmasını gerekli gördüğü bazı konular üzerinde durmuştur. Bunlara örnek olarak ez-Zemahşeri’nin *el-Keşşâf*’ındaki bazı meseleler üzerinde durarak bunlara ta’lik yazması, İbn Sînâ’nın “*Kitâbü’l-İşârât*”ına et-Tûsi’nin yapmış olduğu şerhe yazdığı ta’lik ile et-Taftâzânî’nin “*et-Telwîh*”ine yazdığı hâşiyesi gösterilebilir.

III-Şerh ve Telhîs Çalışmaları

Şerh ve telhîs alanında da çeşitli ilim dallarında yazılmış pek çok kitap ve risâlesi vardır. Örneğin “*Ferâ’idü’l-Fevâ’id*”⁷ adıyla da anılan “*Şerhu’l-Fevâid*” adlı kitabı, İmam Nevevî (ö. 676/1277)’nin “*el-Erba’in en-Neveviyye*”sinin şerhi, İbnü’l-Fârid’in “*el-Kasîdetü’l-Hamriyye*”sine şerhi, Adudi’l-Mille ve’d-Dîn’e âit olan makâleye yazdığı “*Şerhu’l-Makâleti’l-Müfrede li-Adudi’d-Dîn*” isimli makâle şerhi, “*Şerhu Teğayyereti’l-Bilâd ve men ‘aleyhâ*” isimli risâle şerhi ki bu şerh tek varak hâlinde küçük bir risâledir ve bazı nüshalarında “*Şerhu Mersiyyeti Âdem*” adı yazılıdır.⁸ Hz. Peygamber aleyhisselâm’ın: “Se-uhbiruküm fi Evveli’l-Emr” hadisinin şerhi hakkında bir risâle ile isminden ta’lik veya hâşiye olduğu anlaşılan fakat şerh kitaplarında derlenen pek çok talik ve hâşiyesi vardır. Örneğin Buhârî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh*’ine yaptığı bir şerh çalışması olan “*Risâle alâ Sahîhi’l-Buhârî*” ile “Zındık” kelimesinin aslı ve açıklaması hakkında bir şerh çalışması olan “*Risâle fi Tashîhi Lafzi’z-Zındık*”⁹ isimli risâlesi bunlardandır.

IV-Siyer ve Ricâl Alanındaki Çalışmaları

İbn Kemâl Paşa İslâm tarihimizdeki şahısların hayatlarına, biyografilerine ve özellikle de Hz. Peygamber (sav)’in hayatına ayrı bir önem vermiştir. Onun “*Efdaliyyetü Nebiyyinâ Muhammed Aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm*” adlı kitabı ile, “*Tabakâtü’l-Müctehidîn*”¹⁰, “*Kitâbü Tahkiki’l-Mu’cize li’l-Enbiyâ ‘aleyhimü’s-selâm*”, “*Sûretü Fetvâ fi Hakkı*

⁶ Mektebetü’l-Harem, mc. 151.

⁷ İsmâ’il Bâsâ, *Hediiyetü’l-Ârifîn*, I, 141.

⁸ Bu risâleyi 1975 yılında “*Mecelletü’l-Belâğ el-Bağdâdi*” dergisi beşinci ve altıncı ciltlerinde yayınladı.*

⁹ Bağdat’ta Kâdiriye Kütüphanesinde bu risâleden bir nüsha mevcuttur. Mc. 1450, 1451.

¹⁰ Bkz. *Mecelletü Külliyyeti’d-Dirâsât*, sy. V, yıl, 1399 /1979, s. 311; Kâdiriye Kütüphanesinde bu risâleden bir nüsha mevcuttur. Mc. 1500.

İbn ‘Arabî” adlı kitapları ile diğer kitap ve risâleleri bu grubun örneklerindendir. İbn Kemâl bu eserlerde Arap ve İslâmî şahsiyetlerin hayatlarından bazı yönleri, diğer bazı eserlerinde ise onların kısa hayat hikayelerini ele almıştır. “*Risâle fî Ebeveyi’n-Nebiyyi Sallallahü aleyhi ve sellem*” isimli risâle bu türe girer.¹¹

V-Kur’ân Tefsiri ile Bazı Sûre ve Âyetlerin Tefsîri Hakkındaki Çalışmaları

İbn Kemâl Paşa’nın Kur’ân’ın sûreleri ve onun apaçık âyetleri konusunda, kimisi açıklayıcı, kimisi filolojik, kimisi inançla ilgili pek çok eseri vardır. Nitekim daha önce Şühedâ ayeti ile ilgili çalışmasına değinmiştik.¹² “*Risâle fî Tefsîri Sûreti’l-Mülk*”¹³, “*Risâle fî Tesmiyeti Âyeti’l-Kürsî Seyyidete’l-Âyât*”, “*Risâle fî Sebebi Terki’l-Besmele fî Sûreti Berâe*” ve “*Risâle fî Tahkîki’l-Mu’cize ve Beyâni Vechi Delâletihâ*”¹⁴ adlı risâleler de yine bu konuyla ilgili eserleri arasındadır.

VI-Akâid ve İslâm Mezhepleri Alanındaki Çalışmaları

İbn Kemâl Paşa’nın İslâm akâidi, kelim usulü ile müslümanların mezhepleri ile fırkaları konusunda geniş araştırmaları olmuştur. Kendisinin Hanefî mezhebine bağlı Ehli sünnet ve’l-cemâatten birisi olduğu bilinmektedir. Bu inancının, akâid konusunda te’lif ettiği eserlere önemli derecede etkisi olmuştur. “*Halku’l-Kur’ân*” adını verdiği eseri ile Mütezile’ye cevap vermiş, “*Takrîru ‘Enne’l-Kur’âne Kelâmullâhi Teâlâ*” adlı bir de risâle yazmıştır. Bu türdeki risâlelerinin konuları farklıdır. Çeşitli usul konuları ile fer’î konuları ele almıştır. Örneğin “*Risâle fî ‘Ademi Nisbeti’s-Şerri ilallâhi Teâlâ*” ve “*Risâle fî Ma’nâ’l-Ca’l*”¹⁵, “*Risâle fî’l-Vücûd*”¹⁶, “*Risâle fî Haşri’l-Ecsâd*”, “*Risâle fî’l-Kazâ ve’l-Kader*”¹⁷, “*Risâle fî Beyâni ‘İlmi’l-Ğayb*” isimli risâleleri bunlardan bazılarıdır. İbn Kemâl bunlarla da yetinmemiş, biri “*el-Akâid*” diğeri “*Mizânü’l-A’mâl*” isimli iki de eser yazmıştır. Bunlardan başka yine bu sayılanlar kadar önemli başka eserleri de vardır: “*Risâletü’l-İstihlâf fî’l-Hutbe*”, “*Risâle fî Tahkîki Mekâleti’l-Kâilîne bi-enne’l-Vâcibe Mûcibü’n biz-Zât*” ve “*Risâle fî’l-Kaza ve’l-Kader*” adlı risâleleri bunlardan bazılarıdır.

¹¹ Bu risâle Harem-i Şerif’te 11/125 nr.‘lı el yazmasıdır. Kâdiriye’de 1442 nr.’da bu risâlenin “*Risâle fî İmâni Ebeveyi’n-Nebî (s.a.v.)*” isimli bir nüshası mevcuttur.*

¹² Mekke Haremi Şerif Kütüphanesi nr. 14/148’de bundan bir nüsha mevcuttur.

¹³ Mekke Harem-i Şerif Kütüphanesi nr. 45’te kayıtlıdır.

¹⁴ Kâdiriye Kütüphanesi 1478 nr.‘lı mecmua içerisinde.

¹⁵ Bu iki risâle Kâdiriye Kütüphanesi 5/147 nr.’da kayıtlıdır.

¹⁶ Aynı mecmua içerisinde.

¹⁷ Kâdiriye Kütüphanesi mc. 1448 ve 1478’de bu risâleden bir nüsha mevcuttur.

VII-Felsefe, Mantık, Cedel ve Araştırma Usulleri ile İlgili Çalışmaları

Bunlar müellifin akli gayretlerine, hayat, çalışma ve ilim konusundaki felsefi görüşlerine dayanan, onun derin bilgisini, ufkunun genişliğini ve fikri olgunluğunu gösteren akli çalışmalardır. Bu konulardaki risâle ve eserlerine örnek olarak “*Kitâbü Âdâbi’l-Bahs*”, “*Kitâbü Beyâni’l-‘Ak’*” adlı eserleri, “*Risâle fî Tahkiki’l-Havâss ve’l-Mezâyâ*”, “*Risâle fî Tahkiki’ş-Şahsi’l-İnsânî*”, “*el-Heykel*”, “*Risâle fî Beyâni Üslûbi’l-Hakîm*”, “*Risâle fî Medhi’s-Sa’y ve Zemmi’l-Bitâle*” adlı risâleleri ile bu büyük âlimin kütüphanesini dolduran diğer pek çok el yazması eserlerini zikredebiliriz.

VIII-Tasavvuf Alanındaki Çalışmaları

İbn Kemâl’in ruh, dindarlık ve tasavvufla ilgili pek çok risâle ve kitabı vardır. Bunların başında tasavvuf alanındaki “*er-Risâletü’r-Rûhiyye*” adlı eseri gelir. İbnü’l-Fârid’in “*el-Kasidetü’l-Hamriyye*”sini şerhettiğini daha önce söylemiştik. “*Risâle fî Beyâni ‘İlmi’l-Ğayb*”, “*el-İşârâtü’l-Latîfe*”, “*Aksâmü’l-Mahabbe*”, “*‘İlmü’l-Hakâ’ik*”, “*Mizânü’l-A’mâl*” adlı risâleler yine İbn Kemâl’e ait risâlelerdir. “*Râhatü’l-Ervâh fî Def’i’l-‘Âmmeti ‘ani’l-Eşbâh*” ve “*Defu mâ Yete’allaku bi’-Damâir ve’l-Evhâm*” adlı kitaplar da yine onundur. İbn Kemâl, kendi döneminde insanların pek çoğunun inandığı batıl inanç ve hurafelere karşı olduğu için yenilikçi akli temsil ediyordu. İnanan bir âlim olarak din düşmanlarının İslâm’a karşı besledikleri gizli düşmanlıklarla mücadele etmiş, onların bu konuda besledikleri kin ve düşmanlıkları ortaya çıkarmak amacıyla gücünün yettiği kadarıyla eserler telif etmiştir. Onun “*Keşfü’d-Desâis fî’l-Kenâis*” ve benzeri kitapları bu gruba girer.

IX-Kazâ ve İftâ Alanındaki Çalışmaları

İbn Kemâl Paşa, hüküm ve fetvaların çoğunun düzeltilmesi ve halkın cevap aradığı sorulara çözümler üretme konusunda Türk yurdundaki müftü ve kadılar üzerinde büyük bir etkiye sahipti. O, doğruları açıklama, halkın gelenek ve örfündeki yanlış inanç ve düşünceleri düzeltme görevini de omuzlarında taşıyordu. Bu nedenle onun din ve fıkıh konuları ile insanların inançlarıyla ilgili bazı risâleler yazdığını da görmekteyiz. “*Risâle fî Dühûli Veledi’l-Binti fî’l-Vakt*”¹⁸, “*Risâle fî Fetvâ bi-Şe’ni’s-Semâ’ ve Deverâni’s-Sûfiyye*”¹⁹, “*Risâle fî Beyâni’r-Ridâ*”, “*Risâle fî Tahrîmi’l-Hamr*”, “*Risâle fî Beyâni Tahkiki’r-*

¹⁸ Kâdiriye Kütüphanesi mc. 1500’de bu risâleden bir nüsha mevcuttur. Not: İbn Kemâl’in bu risalesinin ismi DİA’da “*Risâle fî Dühûli Veledi’l-Binti fî’l-Mevkûfi ‘alâ evlâdi’l-Evlâd*” şeklinde geçmektedir. İbn Kemâl bu risalesinde çocukların çocuklarına yapılan vakıflara kız çocuklarının da dahil edilmesi meselesini ele alır. Bk. Şükrü Özen, “Kemalpaşazâde” DİA, XXV, 240. (Çev.)

¹⁹ Kâdiriye Kütüphanesi nr. 11447’de bu risâleden bir nüsha mevcuttur.

*Ribâ*²⁰, “*Risâle fî Cevâzi İsticâri Ta’lîmi’l-Kur’ân*”, “*Risâle fî Beyâni’l-İstihlâf*”, “*Risâle fî Tahkîki’l-Mîzân*” adlı risâleleri ile fıkıhla alakalı *Mebûsût* kitaplarından oluşan bir silsile bu grubun örneklerindendir .

İbn Kemâl Paşa’nın bu risâlelerinin kendisinden istenen fetvalar veya kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan meydana geldiği görülmekte ve bu durum risâlelerin pek çoğunun mukaddime kısımlarından açıkça anlaşılmaktadır.

X-Dil Çalışmaları

İbn Kemâl’in üzerinde araştırma yaptığı dil çalışmalarının başında Arap dili gelir. Sonra onu kendi ana dili olan Türkçe ve Farsça izler. Onun dil konusunda yazmış olduğu risâleler dilin önemli konularını ele alır. Bu konuların en başta gelenleri ise:

- a-Dildeki lahn ve hata meseleleri ile nahiv yanlışları
- b-Ta’rîb ve ta’cîm meseleleri
- c-Dildeki edatlar ve anlam harfleri ile ilgili değişik lügavî tahkikler.
- d- Belâğat ve kısımlarıdır.

Bu konularda yazmış olduğu risâleleri şunlardır:

- “*Risâle fî’l-Eysi ve’l-Leys*” veya “*el-Leys ve’l-Eys*” ,
- “*Risâle fî Tahkîki Ma’nâ Kâde*”. Bu risâlenin bazı el yazma nüshalarında “*Şerhu Ma’nâ Kâde*” veya “*Tahkîku Vad’i Kâde ve Tarîku İsti’mâlih*” ismi yazılıdır.
- “*Risâle fî Takdîmi’s-Şart ‘ale’l-Meşrûr*”
- “*Risâle fî Nisbeti’l-Cem*”
- “*Risâle fî’l-İsti’âre*”
- “*Risâletü’t-Ta’rîb ve’t-Ta’cîm*”²¹
- “*Risâle fî Beyâni Meziyyeti’l-Lisâni’l-Fârisî ‘alâ Sâiri’l-Elsine mâ ‘adâ el-‘Arabiyye*”²²
- “*Risâle fî Tahkîki’l-Müşâkele*”
- “*Risâle fî’l-Lafzi’llezî Nürîdû bihî ğayre’l-ma’nâ*”
- “*Risâle fî Hitâbi’l-Vâhid Hitâbe’l-İsneyn*”
- “*Risâle fî Taksîmi’l-Mecâz ve Tahkîki Aksâmih*.”²³ İbn Kemâl’in bunlar gibi daha pek çok risâlesi mevcuttur. Bu risâlelerin isimlerini

²⁰ Kâdiriye Kütüphanesi mc. 1478’de bu risâleden bir nüsha mevcuttur.

²¹ Yaklaşık on sene önce bu risâlenin mukaddimesini Mekke’de “*Mecelletü Külliyyeti’s-Şerîa ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye*” dergisinde yayınladım. Yine bu risâleyi Irak’ta Musul Üniversitesi’nden Dr. Ahmed Hattâb Ömer yayınladı.

²² Kâdiriyye’de nr. 1478’de bundan bir nüsha vardır.*

burada uzun uzadıya saymak istemiyorum. Ancak bunları bu büyük âlimin çeşitli dil konuları ve çalışmalarına verdiği önemi göstermek için zikrettik. İbn Kemal bütün bunlarda Arapça dil önderlerine benzer şekilde açıklamalarda bulunur, araştırmalarında tam bir orjinellik taşır, taklitçi değildir. Gizli kapaklı herhangi bir fikir veya düşünceye bağlı da değildir. Kültürlü bir âlim olarak kendisine güvenle konuları tartışır, gözlemlediği dil olguları ve ortaya koyduğu görüşleriyle ilgili olarak kendisinden sonra gelen âlimleri etkileyen ve kendi izinden gitmelerini sağlayacak olan örnekleri ve sağlam delilleri sunar. Nitekim bu durumu “*Hayru’l-Kelâm fî’t-Tekassî ‘an Ağlâtî-l-‘Avâm*”²⁴ adlı eserin sahibi olan İbn Bâli el-Kustantîni (ö. 992/1584) de açıkça görürüz.

Daha önce zikretmediğimiz diğer risâleleri ile bunların yer aldığı mecmua numaraları aşağıda verilmiştir. Bunlar:

-Bağdat Kâdiriye Kütüphanesi 1419 nr.’lı mecmua içerisinde risâleler mevcuttur.

-Bağdat Kâdiriye Kütüphanesi 1423 nr.’lı mecmua içerisinde yedi varak hâlinde “*el-İslâh ve’l-İzâh*” adlı bir risâlesi mevcuttur. Bu risâle mecmuanın onuncu risâlesidir.

-Yine 1442 nr.’lı mecmua. İçerisinde “*Risâle fî Medhi’s-Sa’y ve Zemmi’l-Bitâle*” ve “*Risâle fî İmâni Ebeveyi’n-Nebi ‘aleyhi’s-selâm*” isimli iki risâlesi mevcuttur. İlk risâlenin 1448 nr.’lı mecmua içerisinde bir nüshası daha mevcuttur.

-Yine 1478 nr.’lı mecmua içerisinde “*Tahkîku Mekâli’l-Kâilîn*” isimli iki risâle mevcuttur. Bunlar mecmuanın 11 ve 12. risâleleridir.

-Mekke Harem-i Şerîf kütüphanesi 151 nr.’lı mecmua. Bu mecmuada ise elli’yi aşkın risâle mevcuttur. Bunlardan bazılarının isimleri şöyledir:

-“Allah yolunda öldürülenleri ölümler sanma. Hayır onlar diridirler. Rableri katında rızıklanmaktadırlar”²⁵ âyetinin tefsiri hakkındaki “*Tahkîku’l-Kavl enne’s-Şühedâe Ahyâün*” isimli risâle.

-“*Risâle fî’t-Teveşsu’ı’s-Şâi’*”

-“*Risâle fî izâ Tehayyertüm fî’l-Ümûr*”

-“*Risâle fî’l-Ferâid*”²⁶

-“*Risâle fî’l-Heykel*”

-“*Risâletü’l-Ferîde*”²⁷

²³ Kâdiriye Kütüphanesi mc. 1478’de bu risâleden bir nüsha mevcuttur.*

²⁴ Dr. Hâtım Sâlih Dâmin bu eseri 1983 yılında Beyrut’ta yayınladı.

²⁵ Âli İmrân, 3/169.

²⁶ 3/101 nr.’da.*

-“*Risâle fî Tahkiki’l-Havâssı ve’l-Mezâyâ*”²⁸ ve diğer risâleleri.

İbn Kemâl’in “*et-Tenbih ‘alâ Ğalati’l-Câhil ve’n-Nebih ve Ehemmiyyetüh*” adlı kitabı:

H. II. asır, dil çalışmaları konusunda bazısı dil kâide ve kurallarının tespitine, bazısı dili çöldeki fasihlerden rivayete, bazısı da çeşitli mu‘cemler ortaya koymayı amaçlayan değişik gaye ve hedeflere yönelik güçlü bir dil hareketine tanık olmuştur. Dil konusundaki en önemli çalışmalardan biri de bazı dilcilerin hatipler, edipler, yazarlar, râviler, Kur‘ân okuyucuları (mukriin), muhaddisler ve diğer ilim adamlarının dil üslup ve tarzlarını tarayıp kontrol etmek ve onların hatalarına, dil kaide ve kurallarında ve fasih üsluplarında doğru şekil ve tarzlardan onları uzaklaştıran dil yanlışlarına vâkif olmaya yönelik çalışmaları idi. Bu nedenle bu asırda telif edilen eser türlerinden biri de “*Lahnu’l-Hâssa*” ve “*Lahnu’l-Âmme*” adıyla bilinen eserlerdir. Bu ifadelerle âlim ya da cahil bütün herkes kastedilir. Dilciler bu hataları tespit ediyor ve bunları kitaplarında topluyorlardı. Câhız’ın naklettiğine göre dil konusunda çalışanlardan duyulan ilk yanlış “عصا / ‘asâ” kelimesinin “عصاة / ‘asât” şeklinde okunuşu olmuştur.* Bu bağlamda, hadis râvisi Heşim, dilde çok yanlış yapmakla suçlanmış, el-Haccâc es-Sekafî onun Kur‘ân’daki yanlışlarına dikkat çekmiştir. Yine bu hata ve yanlışlarla ilgili olarak el-Kisâî (ö. 189/805) halkın dil yanlışlarını bir kitapta toplamıştır. Onu sırasıyla Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ²⁹ (ö. 213/828), sonra el-Mâzinî³⁰ (ö. 249/863), es-Sicistânî (ö. 257/871), Ebû Bekir ez-Zübeydî el-İşbîlî³¹ (ö. 379/989) ve diğer müelliflerin kitapları izlemiştir.

Dil yanlışlarını tespitte yönelik bu ve benzeri köklü çalışmalar, müellifinin yaşadığı asrın dilini temsil ettiği gibi, dilin uğradığı değişim ve gelişimi de yansıtır. Öyle ki dil, komşu dillerle temas ediyor, onları etkiliyor, onlardan etkileniyor, veriyor, alıyordu. Dilcilerin görevi ise

a-Dil yanlışlarına dikkat çekip onları doğrusundan ayırma;

b-Dil ve üslupları Arapça’daki doğru şekil ve üsluplarına döndürmek, dil kurallarını tatbik, dil kurallarının uygulanmasını istemek ve bunun dışında dışarıdan gelen müdahaleleri önlemektir. Bu nedenle onların telif üsluplarında şöylesi ifadelerle sıkça rastlanır:

²⁷ 1/150 nr.’da.*

²⁸ 8/150 nr.’da.*

* Dilcilerin lûgat malzemesi toplamak amacıyla yolculuklar yaptığı çöllerde duyulan ilk yanlış, هذه عصاي yerine هذه عصاتي ifadesinin kullanılması olmuştur. Bkz. Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, Beyrut, 1968, II, 172. (Çev.)

²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Üdebâ*, VII, 235.

³⁰ Bkz. *Ebû Osmân el-Mâzinî* adlı kitabımızın “Te’lif Ettiği Eserler” bölümü.

³¹ Kahire’de neşredildi.

“Halk şöyle der: ... Doğrusu şöyle denmesidir: ...” veya “Halkın dilinde şu söz yaygındır. Halbuki şöyle denmesi gerekir.” Bu durum ez-Zübeydî’nin “*Lahnu’l-Âmme*”, el-Harîrî (ö. 516/1122)’nin “*Dürretü’l-Gavvâs*”, el-Cevâlîkî (ö. 540/1145)’nin “*Tekmiletü mâ Telhanü fîhi’l-Âmme*”, İbn Kemâl Paşa’nın “*et-Tenbîh ‘alâ Galatı’l-Câhil ve’n-Nebîh*” ve Ebü’s-Senâ’ Mahmûd b. ‘Abdullah el-Âlûsî (ö. 1270/1854)’nin “*Şerhu Dürreti’l-Gavvâs*” adlı eserleri ile diğer kitaplarda açıkça görülmektedir.

Mütekaddimûn alimler, dil kurallarının tatbiki ve usullerin dışına çıkmayı reddetme konusunda katılık ve sertliği temsil ettikleri gibi, müteahhirûn alimler de dil kaide ve kurallarını tatbik konusunda eskilerden daha katı ve sert bir tutum sergiliyorlardı. Bunun için sözlerinde hata ve yanlışlık bulunan kimselere karşı hükümlerinde hayli acımasız, eleştirilerinde oldukça alaycı ve incitici idiler. İbn Kemâl Paşa’nın alaycı eleştirileri ise diğerlerinden çok daha açık ve netti. Hata yapanları dalâlet, cehâlet, sapıklık ve şaşkınlıkla niteliyordu. “Çünkü o, onların bazı sözlerinde, bilinen fasih dil ölçütleri ve sağlam dil kuralları ile çelişen yanlışlar buluyordu.³² Mesela onun şu sözleri bunun örneğidir: “Cahillerin bunu kendi aralarında kullanmaları, sadece onların hata ve kusurlarını artırır.”³³ İbn Kemâl, kendi döneminde ilim iddiasında bulunanları da eleştirerek şöyle der: “Sonra onların doğru istikamette gitmediklerini ve inatlarını bırakmadıklarını görünce onları eleştirmeyi gerekli gördüm ve dedim ki:

فنون المعاني بالدعوى الكواذب	الى الله أشكو البائعين بجهلهم
وغمز بعين ثم رمز بحاجب	بتحريك رأس بعد لبس عمامة

“Allah’a şikayet ediyorum, cehaletleriyle birlikte, yalan iddialarla, meânî sanatlarını satanları.

Bir sarık giydikten sonra kafa sallamakla, sonra göz kırpıp, kaş oynatmakla.”³⁴

O, insanların, bir çelişkiye düştükleri zaman, hiç gereği olmadığı hâlde yaptıkları şeyleri garip karşılayarak şöyle diyor: “Sanki tersine yaratılmışlar gibi, şeddeliyi şeddesiz, şeddesizi de şeddeli okuyanlara şaşıp kalıyorum.”³⁵

³² Mecelletü’l-Mevrid, sy. 5, 15. asır, 1981, s. 552, İbn Kemâl, *et-Tenbîh*, Bizim tahkiki-
kimiz.

³³ İbn Kemâl, *et-Tenbîh*, Mukaddime kısmı, s. 555.

³⁴ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 557.

³⁵ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 566.

Yine şöyle diyor: “Boş kafalar, bilgisizlikleri ortadan kalkmadığı için noktalıyı noktasız, noktasızı da noktalı olarak kullanırlar.”³⁶ Benzeri acımasız yargıları ve sert eleştirileri bunun gibidir.

Doğrusu, İbn Kemâl Paşa bu eleştiri üslubunu sadece bunu gerektiren durumlarda kullanmıştır. Bunun dışında çoğu kez sadece hatayı açıklamak veya bunun hata olduğuna değinmekle yetinmiş, bazen hata ve yanlışla düşme sebebini de açıklamıştır. Örneğin insanların, Ka’bu’l-Ahbâr/كعب الأحبار’ı çok haber rivayet ettiği için hâ’nın noktasıyla “كعب الأخبار” şeklinde söylemeleri gibi. Şöyle der: “Ancak bu okuyuş, yanlıştır.”³⁷

Yine insanların düştüğü bu hataların sebepleri ile ilgili olarak şöyle der: “Bunun sebebi, sanki hiç sorumlusu değillermiş gibi, ağızlarından çıkan sözlerle dönüp bakmamalarıdır. Yoksa aklı başında bir insan bunu nasıl yapabilir?”³⁸

İbn Kemâl’in havâs ve avâm’ın yaptığı yanlışlar hakkında kullandığı bu vb. ifadeler onun yönteminin sağlamlığını, şahsiyetinin güçlülüğünü, bilgisinin genişliğini ve Arap Dili hakkındaki bilgisine olan büyük güvenini açıkça göstermektedir. Onun bu güvenini açıkça gösteren şeylerden biri de “Müseylime” kelimesinin lâm’ını fethalı okuyanlar hakkındaki şu sözüdür: “Müseylime” kelimesi -lâm’ın kesresi ile- “Müslime” kelimesinin ismi tasğir’i olup meşhûr yalancının adıdır. Her kim bunu lâm’ın fethası ile “Müseylime” şeklinde okur ve bunun da doğru olduğunu iddia ederse, o adam Müseylime’den daha yalancıdır.”³⁹

Onun bu ilim dalındaki ileri görüşlülüğünü ve düşüncelerinin doğruluğunu gösteren şeylerden biri de “et-terceme” kelimesindeki cîm’i kesreli veya dammeli (tercime veya tercüme şeklinde) okuyanlar hakkındaki şu sözüdür: “İnsanların et-terceme kelimesindeki cîm’i dammeli okumaları hatadır. Bu kelimeyi bazı önde gelen alim kimse-lerden duymuştum. Bunu şiddetle eleştirdim. O zat, bir zaman düştü. Sonra onun *tebsire* kelimesi gibi *tef’ile* vezninde bir kelime olduğunu söyledi. Ben bu durumdan haya ettim. Kendi kendime: “Keşke ona sormasaydım” dedim.”⁴⁰

İbn Kemâl Paşa’nın gözlemlediği yanlışlar kendi toplumu içerisinde meşhûr yanlışları temsil ediyordu ki bu konu dilin selim Arapça’dan doğan halk lehçeleri konusunda bilimsel değere sahip önemli bir araştırma konusudur. Bilindiği gibi İbn Kemâl Paşa kendi Türk toplumu içinde yaşadı. Onun dil ve yazım konusunda pek çok hata,

³⁶ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 575.

³⁷ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 575, hata nr. 29.

³⁸ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 582.

³⁹ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 583.

⁴⁰ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 569.

yanlış ve bozulmayı bulması zaten gerekirdi. Bu büyük zâtın tespit ettiği dil yanlışları yüzden fazladır. Bu sayı ise bu konuda telif edilen eserlerle mukayese edildiği zaman çok küçük bir rakamdır. Bu durum, müslüman Türk devleti zamanında Arapça'ya verilen önemin ne kadar mühim bir yer işgal ettiğini gösteren bir gerçektir. Çünkü Arapça din, Kur'an, hadis-i nebevî, Arap şiiri ve İslâmî Arap Edebiyatı'nın dili idi. Bu ilim ve sanat dallarına verilen önem, bu büyük müellifin telif ettiği onlarca kitaba ilave olarak, İbn Kemâl'den gerek önce ve gerekse sonra olsun, bu milletin telif ettiği eserlerde, gayet açık bir şekilde görülmektedir. İbn Kemâl Paşa kendi ülkesinin insanlarının bu kelimayı Arap olmayanlardan aldıklarını ve bu kelimenin hemze'sinin kendi dillerinde fethalı olduğunu söylerken, Acem lüğatinin hata edenlerin diline olan etkisini açıkça itiraf ediyordu.⁴¹

İbn Kemâl Paşa'nın, telif ettiği eserlerdeki ileri görüşlülüğü kendisinden sonra gelen dildilerin, onun sözlerini izlemelerine, onun eleştiri ve istihsânı üzerinde durmalarına, ondan yapılan alıntıları kendi kitaplarına yerleştirmelerine neden olmuştur. İbn Bâli el-Kustantîni (ö. 992/1583) bu söylediğimize belki de en güzel örnektir. Onun "*Hayru'l-Kelâm fî't-Tekassî 'an Ağlâtı'l-'Avâm*"⁴² adlı eseri insanların şekil veya delalet yönünden hata yaptığı yaklaşık 223 kelime ve deyim ihtiva eder. Fakat bu hataların yaklaşık dörtte biri hiç bir referansta bulunulmaksızın İbn Kemâl'in *Kitabü't-Tenbih*'inden alınmadır. İbn Bâli, kitabının sadece üç yerinde "bazı efâdıl" ve "bazı fudalâ"ya işarette bulunur ki bununla ismini açıklamaksızın İbn Kemâl'i kasteder.

Bunun örneklerinden biri İbn Kemâl Paşa'nın "الإباء / el-İbâ" kelimesi hakkındaki şu sözüdür: "Bu kelimeye yâ ekleyerek "الإبياء / el-İbâ" diyorlar. Sanki bunu fiil zannediyorlar. Halbûki böyle değildir. Bu konuda onlara doğruyu göstermek ve bu kelimenin hangi bâb'dan olduğunu açıklamak için şu beyitleri yazdım:

أينطق بالخطأ أم بالصواب	أخو الجهل الموقر لا يبالى
أبى يابى إباء فهو أبى	وأما من له عقل سليم

"Cahil kardeşim hiç aldırış etmiyor, doğru mu konuşuyor yoksa yanlış mı.

Ancak akli selim olanlar ise, ebâ, ye'bâ, ibâen fe-hüve âbi (derler).⁴³

Ali b. Bâli *Hayru'l-Kelâm*'da bunu almış ve kısaltmış, baş tarafına ise: "Onların büyük yanlışlarından biri de "الإبياء / el-ibâ" kelimesidir. Bunun doğrusu "الإباء / el-ibâ" dır. Bu "أبى - يابى / ebâ-

⁴¹ İbn Kemâl, a.g.e., s. 565.

⁴² İbn Kemâl, a.g.e., s. 565.

⁴³ Dr. Hâtim Dâmin bunu Beyrut'ta yayınlamıştır. Matba'atü Mü'esseseti'r-Risâle, II. Baskı, 1403/1983.

sidir. Bunun doğrusu “الإباء / el-ibâ” dır. Bu “أبى - يابى / ebâ-ye'bâ” fiilinin mastarıdır” sözünü eklemiştir.⁴⁴

Yine İbn Bâli'nin “الإبافة / el-İbâka”, “أُمُّ غَيْلَان / Ümmü Ğaylân”, “كَعْبُ الْأَحْبَار / Ka'bu'l-Ahbâr”, “السَّحُورُ / es-Sehûr”, “الْبَلُورُ / el-Belver”, “البشارة / el-Beşâre”, “الْبَرِيَّةُ / el-Beriyye”, “إِبْنُ يَامِن / İbn Yâmin” ve daha pek çok kelime hakkında naklettikleri de bunun gibidir.

İbn Bâli'nin naklettiklerinden onun, fikir ve içeriğini bozmaksızın İbn Kemâl Paşa'nın sözlerini özetlediği anlaşıyor. Mesela: “أُمُّ غَيْلَان / Ümmü Ğaylân” kelimesini açıklarken İbn Bâli şöyle diyor: “Onlar Hicaz çöllerinde yetişen ağaca “مُغَيِّلَان / muğaylan” diyorlar ve bunun doğrusuna işaretle: “Bu ağaç “شجرة السمُر / Semûr ağacıdır” diyor.⁴⁵ İbn Bâli'nin bu söyledikleri İbn Kemâl Paşa'nın söylediklerinin aynısıdır. Dahası İbn Kemâl Paşa bu kadarıyla da yetinmemiş açıklamalarını başka önemli bilgileri de ilave ederek sürdürmüştür: Örneğin “çok kullanılmakla bu kelime artık doğru olmuştur. Sanki Acemce kelimelerden biri gibi olmuştur” diyerek hata yapanları eleştirir. Şöyle der: “Biz de deriz ki: Biliyorsun ki çok kullanım yanlış oluşturmaktan çıkarmaz.” Böyle bile olsa en azından kelimenin aslını ve ondaki tahrif şekillerini bilmek gerekir. Şayet onun kullanılış sebebinin dile hafif gelişinden kaynaklandığını iddia ederlerse deriz ki: “Daha hafif ve daha doğru olduğu hâlde المقياس kelimesinde niçin “أُمُّ الْقِيَّاس” diyorsunuz. Kısacası ilim ehli bu konuda mâzur görülemez”.⁴⁶ İbn Bâli, İbn Kemâl'in geri kalan sözlerini de nakleder.

İbn Bâli, başka bir kaynaktan nakletmek sûretiyle İbn Kemâl Paşa'dan yaptığı nakilleri görmezden gelmeye çalışıyor. İbn Kemâl Paşa, el-Cevheri'nin *es-Sihâh*'ından kaynak veriyse İbn Bâli *el-Kâmûsu'l-Muhîr*'den kaynak veriyor. Nakledilen sözden biraz farklı olsun diye kelimelerde takdim-tehirde bulunuyor, ibareden bazı hazifler yapıyor. Mesela İbn Kemâl Paşa diyor ki: “Bunlardan biri: “الإباق / İbâk” lafzıdır. İnsanlardan çoğu bu lafzın if'âl babından geldiğini zannederek kelimeye tâ harfi ekliyor ve “الإبافة / el-ibâka” diyorlar. Hâlbuki if'âl bu kelimeyi değiştirmiştir.

Mesela “الإفافة / el-ifâka” kelimesi gibi. Hemze aslidir (kök harf). *Sihâh*'ta: “أَبَقَ الْعَبْدُ / Köle kaçtı” denir.”⁴⁷

İbn Bâli de diyor ki: “Onların sözlerinden biri de kelimenin if'âl babından olduğunu zannederek söyledikleri “الإبافة / el-ibâka” kelimesidir. Bu kelime sülâsidir. el-Kâmûs'da أَبَقَ الْعَبْدُ أَبَقًا denir. Harekeli olarak أَبَقًا ve أَبَقًا şeklinde de gelir. Tıpkı “سَمِعَ، ضَرَبَ، مَنَعَ” gibi.⁴⁸

⁴⁴ Bu dipnot makalenin Arapça'sında verilmemiştir. (Çev.)

⁴⁵ İbn Bâli, *Hayru'l-Kelâm*, s. 21.

⁴⁶ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 563,564.

⁴⁷ İbn Kemâl, *a.g.e.*, 562.

⁴⁸ İbn Bâli, *Hayru'l-Kelâm*, s. 21.

İbn Bâli'nin, İbn Kemâl Paşa'dan alıntı yaptığını açıkça söylemesi gerekirdi. Çünkü İbn Kemâl, İbn Bâli'den daha öncedir. Araştırmalarında, görüş ve düşüncelerini ortaya atmakta daha açık ve nettir. Nitekim bu durum, şerh ve tefsirlerinden açıkça anlaşılmaktadır.

İbn Kemâl'in Kaynakları

İbn Kemâl Paşa'nın kaynaklarını şöylece sıralayabiliriz:

1-Mu'cemler: Fîrûzâbâdi'nin "*el-Kâmûs*"u, Cevherî'nin "*es-Sihâh*"ı.

2-Tefsirler: ez-Zemahşerî'nin "*el-Keşşâf*"ı.

3-Biyografi, edebiyat ve edebiyat tarihi kitapları: Şiir muallakaları dîvanları.

4-Nahiv ve dilbilgisi kitapları: Sîbeveyh'in "*el-Kitâb*"ı, ez-Zemahşerî'nin "*el-Mufasssal*"ı gibi.

5-Kendisiyle aynı dönemde yaşayan kimselerden işittiği veya onların kitaplarından okuduğu bazı hata ve dil yanlışları üzerine yazdığı kendi özel katkıları veya hataları düzeltmek ya da bir yanlışla dikkat çekmek amacıyla yazdığı (kendisine ait) şiirler. Örneğin (kendi döneminde yaşayan) kimselerin "أَوَانُ / evân" kelimesi ile ilgili hataları hakkındaki şiiri bunlardan biridir:

وَوَهْمُ النَّاسِ فِي لَفْظِ الْأَوَانِ	أَنْتَكَرَ لِحْنِ أَبْنَاءِ الزَّمَانِ
أَذِنَ ضَاقَتْ عَنْ الْبَعْضِ الْأَوَانِ	وَلَوْ حَاوَلْتَ لِلْأَوْهَامِ رَصْدَا

"Asrın çocuklarının dil yanlışlarını inkar mı edelim?

Ve insanların «evân» lafzındaki hatalarını.

Hataları gözetlemeye çalışırsan,

Bunların bazılarına bile zaman yetmez."⁴⁹

İbn Kemâl'in kendi döneminde yaşayanlara işârette bulunduğu yanlışlardan biri de "فرغ / fereğa" fiilinin mastarı "الْفَرَاغُ / el-ferâğ" ve "الْفُرُوعُ / el-fürûğ" kelimeleri hakkındaki şu sözüdür: "*es-Sihâh*'da bu fiilin iki mastarı zikredilir. (الْفَرَاغُ / el-ferâğ ve الْفُرُوعُ / el-fürûğ) Tâ ile olan "الْفَرَاغَةُ / el-ferâğa" kelimesi sözlükte zikredilmez. Bu sadece bizim adamlardan duyulur!"⁵⁰

6-İsim vermeksizin dil kitaplarına deyindir. Sözün kıyası, görüldüğü gibi İbn Kemâl'in kaynakları çok değildi. Bu durum onun kendi dil kudretine ve kültürüne olan güveninden kaynaklanıyordu. Gerçekten de İbn Kemâl konulara vâkıf, bilgili, kültürlü ve yetkin birisi olduğundan bu durum onun için normal sayılır.

⁴⁹ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 564, Lafız nr. 8.

⁵⁰ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 590, Lafız nr. 83.

Sonuç

İbn Kemâl Paşa'nın dile, özellikle de Arapça'ya gösterdiği özel ilgiden anlaşılıyor ki onun yaşadığı asır, bizim zannettiğimiz gibi, Arapça açısından öldürücü bir âfete mâruz kalmamıştır.⁵¹ Onun gözlemlediği gramer hataları ve kendi ana dilleri olan Türkçe'yi konuşan bir toplumda insanların yaptığı dil yanlışları o kadar da önemli bir hata sayılmaz. Hele bir de bunlar ilk dönem İslâmî eserlerde nakledilen dil yanlışları ile; örneğin el-Harîrî (ö. 516/1122)'nin “*ed-Dürre*”de, Zübeydî el-İşbili (ö. 379/989)'nin “*Lahnü'l-Âmmе*”de belirttiğine göre Endülüs'te yapılan yanlışlarla kıyaslandığı zaman.

Bunun sebebine gelince; bu durum belki de bir Türk'ün hissettiği tepkiden kaynaklanıyor olabilir. Çünkü onlar Kur'ân-ı Kerim'e saygı gösteriyor, hayatlarında benimsenecek bir yol ve yöntem olarak İslâm'a inanıyorlar ki, bu durum onların hukuk ve din dili ile ilgilenmelerine ve onu muhafaza etmelerine, onu savunmak ve korumak için yarısr hâle gelmelerine neden olmuştur. Arapça'yı ve Arap halkını seven bütün müslümanlarda gördüğümüz vâkıa budur. Biz bugün onlar içerisinde Arapça'yı çok iyi bilen ve bir çok Araptan daha iyi yazabilen kimseler bulunduğunu görüyoruz.

İbn Kemâl Paşa, İbn Bâli ve diğer Türk araştırmacıların işaret ettiği dil yanlışları sadece Türklerin okumuş ya da tahsilsiz kesimine has bir yanlış da değildir. Bu yanlışların çoğu, müellifin yaşadığı asırda İslâm âleminin bir çok ülkesinde görülen yanlışlardır. Dahası bunların bazıları günümüze kadar gelmiştir. Örneğin bunlardan biri halkın kullandığı “جمادى الأول / Cemâziye'l-evvel” sözüdür. Bu kelime müellifin yaşadığı asır olan onuncu asırda yaygın olan hatalardan biriymiş. Buna dikkat çekerek şöyle diyor: “Bu yanlışlardan biri “جمادى الأولى والآخرة / Cumâde'l-ülâ ve'l-âhire” sözündedir. Halk bunu noktalı ve kesreli olarak kullanır. “Evvel” kelimesini buna sıfat yaparak “Cemâziye'l-evvel” der. O zaman bu kelimede üç yanlış olur.”⁵²

Lâm harfinin fethasıyla söyledikleri “Müseyleme” sözü de bu yanlışlardan biridir. Doğrusu kesreli olanıdır (Müseylime). Sin'in fethasıyla “السَّحُور / es-sehûr” kelimesi de bu yanlışlardan biridir. İn-

⁵¹ Makalenin başında Arap olmayan bir ülkede, Arapça'nın, konuşanların dilinde özellikle Arapça ile ilgilenenlerin eserlerinde görülen garip bir bozulmaya uğradığını söylemiştik. Burada ise diyoruz ki: Bu bozulma, Arapça'yı öldürücü derecede bir âfet olmamıştır. Arapça, köklü ve sağlam bir dildir. Fakat bu bozulma, halkı Arapça dışında kendi ana dillerini konuşan toplumlardaki dilleri kapsar. Müellif.

⁵² İbn Kemâl, *et-Tenbih*, 573, hata nr. 26. Not: Bu kelimenin yanlış kullanılması konusu İbnü'l-Hâcib'in “Risâle fi'l-'Aşr” adlı risâlesinde de ele alınır. Bk. İbnü'l-Hâcib, *el-Emâli en-Nahviyye*, nşr. Adnan Salih Mustafa, Dâru's-Seâde, Katar, 1406/1986, s. 329-334. Risâlenin Türkçe çeviri ve değerlendirmesi için bk. Ahmet Yüksel, “İbnü'l-Hâcib ve Risâle fi'l-'Aşr'ı”, (*Nüşa - Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl III, sy. 10. (2003). S. 145-154. (Çev.)

sanlar bunu damme ile söylüyorlar... Bu ve benzeri yanlışlar günümüzde halkın dilinde oldukça fazladır.

Sözün özü, İbn Kemâl'in bu eseri, müellifin yaşadığı asrın net bir fotoğrafını yansıtmaktadır. Zaten kendisi de "et-tenbih 'alâ ğalati'l-câhil ve'n-nebih" yâni âlimlerin ve cahillerin yanlışlarına dikkat çekmeyi amaçlamış ve bu amacını gerçekleştirme konusunda da başarılı olmuştur.

"Eğer bizim de doğru olan şekilden uzaklaştığını gördüğümüz bazı yanlışları düzeltmemiz gerekirse, bunlar pek çok doğrunun yanında oldukça az sayılır. Mesela bunlardan biri halkın şîn'in dammesiyle söyledikleri "hakku's-şûrb" sözüdür. Çünkü dildiler şîn harfinin müselles (üç hareke ile de okunan) bir kelime olduğunu (شُرْب شُرْب), mastarının fethalı olduğunu söylüyorlar. Kesre ve dammeli olanı ise isimdir."⁵³

İbn Kemâl Paşa'nın kendisinin de bazı ifade hataları olmuştur. Bunlardan biri "ولو أنهم نقلوا الألف إلى موضعها فاستراحوا" / Eğer elifi yerine nakletselerdi, rahat ederlerdi"⁵⁴ sözündedir. Halbuki bu cümlede لاستراحوا demesi gerekirdi. Çünkü لو edatının cevabı fâ harfi ile değil, lâm harfi ile gelir.

Doğrusu, İbn Kemâl Paşa'ya karşı eskisinden çok daha insafli olmamız gerekir. Bunun için diyoruz ki o, pek çok açıdan doğru yönelişlerle, Arap Dili araştırmalarını destekleyen ender şahsiyetlerden biridir. Aynı şekilde o, Arap Dili literatürünü azımsanamayacak derecede tashih ve tahkik çalışmaları ile desteklemiş, bırakınız diğer milletleri, bizzat Arapların dahi düştüğü pek çok hata ve yanlış düzeltmiştir. Bu nedenle onun, kendi dönemi olan h. 10/m.16 . asırda yaşamış olan çağdaşlarından ayrı, özel bir yeri, minnet ve şükran hakkı vardır.

⁵³ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 584.

⁵⁴ İbn Kemâl, *a.g.e.*, s. 585.